

Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi*

Yrd. Doç. Dr. Halil İMAMOĞLUGİL**

Atıf / ©- İmamoglugil, H. (2011). Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2), 111-148.

Özet- Bu çalışmada, Kilisli Abdullah Efendi'nin kıyas ile ilgili telif ettiği "Kitâbu'l-Mantık fi Tertibi-l Akîse" ve "Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedîde" adlı eserlerine bağlı kalarak, onun kıyas konusundaki görüşlerini inceledik. Abdullah Efendi daha önceki İslâm mantıkçalarına benzer bir tarifle kıyası tanımlamıştır. O, kıyasları, içerisinde bulundurduğu (ihtiva ettikleri) önermelerin sayısına göre "basit kıyaslar" ve "bileşik kıyaslar (mürekkep)" diye ikiye ayırmış, önermelerin çeşitlerine göre de iktirânî (kesin) ve istisnâî (seçmeli) kıyaslar diye bir ayırım daha yapmıştır. Mantıkçımız yüklemli kıyas şekillerinin her birinin netice (sonuç) vermesi için gerekli şartlara işaret eder. O, önce bu şartlarla birlikte her bir şeklin netice vermeyen darb(mod)larını, sonra da devamlı olarak netice veren darb(mod)larını sıralar. İstisnâî kıyasları şekil itibarı ile dörde ayırır. Bu kıyasların netice vermesi için gerekli şartları sıralar ve tafsilatlı şekilde inceler.

Anahtar sözcükler- Kıyas, yüklemli kıyas, şartlı kıyas, kıyas şekilleri, kıyas kuralları, şekillerin modları, basit kıyas, bileşik kıyas

Giriş

Asıl adı "Abdullah b. Abdurrahman el-Kilîsî el-Haneffî" olan Abdullah Efendi (m.1825-1885)' Tanzimat döneminde yaşamış, mantık, kelâm, münâzara, nahiv ve kıraat ilmine dair eserler bırakmış önemli bir âlimimizdir.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı" adıyla 1999'da yaptığım yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü, e-posta: himamoglugil@ybu.edu.tr

Mehmet Ali Aynî'nin değerlendirmesine göre, kendi asrında yaşamış mantık müelliflerinin hepsinden faik (üstün) olan Abdullah Efendi, ömrünü mantık tedrisatına harcamıştır.² Bu üstad, sadece nazariyattan (teoriden) ibaret kalarak hiçbir tatbikat görmeyen mantık nazariyelerinin (teorilerinin) tatbikata koyulması hususunda önemli gayretler sarfetmiştir.³ O zamanlara kadar mantığın yalnız Arapça lisanına münhasır ve mahsûs olması gibi meydana gelen garip fikirleri çürütmeye çalışmıştır.⁴ Kitaplarında bin yıllık misaller yerine yeni misaller irad etmiş⁵ ve dersleri sırasında yapılan kıyasların çoğunu Türkçe ibare ve ifade ile çeşitli konularda tertip ve uygulamada başarılı olmuştur. Böylece kıyas çeşitleriyle ilgili, kitaptan kitaba aktarılarak yıllarca devam eden sınırlı birkaç örnek dışında sanki başka konu ve başka örnek yokmuş gibi ortaya çıkan yanlış kanaati yıkmış, *hangi dilde olursa olsun hiçbir sözün ve hiçbir metnin mantık dışında olamayacağına* dair düşüncesini ispat etmiştir.⁶

Biz bu çalışmamızda, onun kıyas ile ilgili telif ettiği "*Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi-l-Akîse*" ve "*Zübdetü'l-Hâşiyetü'l-Cedîde*" adlı eserlerine bağlı olarak, onun kıyas konusundaki görüşlerini inceleyeceğiz.

Kıyas

Kıyas öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıkça geçerli bir ilişki kurmaktır. Bir başka ifadeyle kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu olarak, bir sonuç çıkarma işlemidir.

Aristoteles, kıyası şöyle tanımlamaktadır. "Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar".⁷

¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, s. 385; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-Ârifin, Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, C.1, s. 492. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellefin*, C. 6, s. 71.

² M. Ali Aynî, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, s. 61.

³ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 385.

⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 385; Aynî, *a.g.m.*, s. 61.

⁵ Aynî, *a.g.m.*, s. 61.

⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 385-386.

⁷ Aristo, *Organon III, Birinci Analitikler*, Çev: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 5; krş. *Organon V, Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 3; Ayrıca bkz. H. Vehbi Eralp, "Leibniz'in Kıyas

Aristoteles geleneğine bağlı Müslüman mantıkçılar ise “Kıyas önermelerden müellef bir sözdür ki, her ne zaman bunların doğruluğunu kabul edersen bundan doğrudan doğruya başka bir söz lâzım gelir”⁸ şeklinde tarif ederler. Abdullah Efendi de “kendini bilmekten dolayı diğer bir şeyi bilmeyi gerektiren”⁹ şeklinde tarif edildiğini söyleyerek İslam mantıkçılarının kıyas tanımını benimser. O’na göre “Kıyas, içinde mükerrer cüz bulunan iki mukaddimeye”¹⁰ denir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere kıyas iki öncülden meydana gelir. Yani “kıyasta mükerrer cüz ile sonuçtan başka bir şey yoktur.”¹¹ Meselâ,

Her cisim değişikendir,

Her değişken sonradan değildir.

İki öncülden tekrar eden mükerrer cüz “değişken”dir. Mükerrer cüz çıkarıldığında geriye kalan kısım, “Her cisim sonradan değildir” sonuç olmaktadır.

Mantıkçımıza göre kıyasın şekli kısmı; iki öncül ve orta terim’in tekrarıdır. Tekrar olmadıkça iki önerme kıyas olmaz. Tekrar olursa delil ve kıyastır.¹² Daha önce ifade edildiği gibi, öncüllerde tekrar eden kısım çıkarılınca, kalan kısım aynen netice olur. Kıyasın bu iki parçası bilinince, neticeler de herhangi bir güçlük olmaksızın kolaylıkla bilinir.

Abdullah Efendi’ye göre, kıyası meydana getiren kısımlarda bir hata bulunur ise kıyas netice vermez.¹³ Meselâ,

Teorisi”, *Felsefe Arkivi*, C. II. S. 2, İstanbul 1947, s. 66; W. David Ross, *Aristoteles*, çev., Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoğlu, Zerrin Kurtoğlu, İstanbul 2002, s. 50.

⁸ Bkz. Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik*, İstanbul 1998, s. 121; *İsâğûcî*, Vezirhânî Matbaası, İstanbul h. 1287; s. 5; Urmevî, *Metâliu’l-Envâr*, İstanbul 1277, s. 177; Kazvînî, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye*, Kum tarihsiz, s. 138; et-Tahtânî, *Levâmiu’l-Esrâr*, İstanbul 1277, s. 177-178; et-Tahtânî, *Tahrîru’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, Kum tarihsiz, s. 138-139; Taftazânî, *Tehzîbu’l-Mantık*, Kahire tarihsiz, s. 120; Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, Matbaati Osmaniye 1309; s. 19-20; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğûcî*, Matbaati Sultanîye 1283, s. 50; *Kıyas Risâlesi*, İstanbul 1297, s. 3.

⁹ Abdullah Efendi, *Kitâbu’l-Mantık fi Tertîbi’l-Akîse*, s. 2; *Zübdetü’l-Hâşiyeti’l-Cedîde*, s. 30, 33, 47. Sonraki kısımlarda bu iki eser “*Tertîbi’l-Akîse*” ve “*Zübdetü’l-Hâşiyeye*” şeklinde kısaltılmış olarak zikredilecektir.

¹⁰ Abdullah Efendi, *Tertîbi’l-Akîse*, s. 1.

¹¹ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 4.

¹² Abdullah Efendi, *Tertîbi’l-Akîse*, s. 2; *Zübdetü’l-Hâşiyeye*, s. 34-35, 88.

¹³ Abdullah Efendi, *Tertîbi’l-Akîse*, s. 2, 3; *Zübdetü’l-Hâşiyeye*, s. 76.

Boşanma nikâha bağlıdır,
Nikâh ise kadının iznine bağlıdır,
Boşanma kadının iznine bağlıdır.

Şu mü'mindir,
Her mü'min cennettedir,
O kişi cennettedir.

Allah birdir,
Bir ikinin yarısıdır,
Allah ikinin yarısıdır.

Bu kıyasların öncülleri doğrudur. Fakat gerekli olan sonuç yanlıştır. Zira "lâzımın yanlış olması melzûmun da yanlış olmasını gerektirir" kâidesine göre "sonucun yanlış olması kıyasın da yanlış olmasını gerektirir". Sonuç yanlış olup kıyasın doğru olması imkânsızdır.¹⁴

Birinci örnekteki iki öncülden "Boşanma kadının iznine bağlıdır" sonucu çıkmıştır ki bu yanlıştır. Çünkü daha önce zikredildiği gibi sonuç yanlış olunca kıyasın da yanlış olduğuna hükmedilir.

İkinci örnekte küçük önermede bulunan "mü'min" yüklemi, "şu anda mü'min" manasınadır. Büyük önermede bulunan "mü'min" ise "son nefeste" kaydıyla kayıtlanmıştır. "Kaydın değişmesi mukayyedin değişmesini gerektirir"¹⁵ zaruri kâidesine göre kaydın değişmesiyle mukayyed de değişmiştir.

¹⁴ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 3; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 76.

¹⁵ Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004, s. 130 vd.

Üçüncü örnekte ise kıyasın küçük önermesinde bulunan “birdir” yüklemi “ortağı yoktur” anlamındadır. Büyük önermede bulunan “bir” ise “adet olan bir” anlamındadır. Kaydın değişmesi nedeniyle orta terim şeklinde görünen mukayyed yani “bir” değişmiştir.

Bu tür önermeler Abdullah Efendi'nin “kazaya-i mümtezice” (karışık-dağınık önermeler) adını verdiği birbiriyle ilişkisi olmayan müteferrik (farklı) önermelerdir. Bu önermeler teknik anlamda kıyas değildirler. Zira netice verecek “sûri cüz”ün (orta terim) tekrarı yoktur.¹⁶

Kıyasın Bölümleri

Kıyaslar ihtiva ettikleri önermelerin sayı ve türlerine göre çeşitli kısımlara ayrılır. Abdullah Efendi, önce şekil itibarı ile kıyasları iktirânî ve istisnâî olmak üzere iki kısma ayırır ve şöyle açıklar:¹⁷

Eğer tekrar eden cüz (orta terim) her iki öncülde netice ile beraber zikredilirse iktirânî kıyastır. Diğer bir ifade ile sadece netice, iki mukaddimenin (öncülün) her ikisinde de orta terimle zikredilirse iktirânîdir.

Eğer orta terim öncüllerin birisinde netice ile beraber ve birinde yalnız zikredilirse istisnâî kıyastır. Diğer bir ifade ile netice hiç zikredilmezse istisnâîdir. Neticenin bulunduğu öncülün önce veya sonra zikredilmesi fark etmez.

Ezan okunduysa namaz kılalım,

Ezan okundu,

Öyleyse namaz kılalım, gibi.

Mantıkçımız iktirânî kıyas ile istisnâî kıyası ayırt etmek için kıyasın neticesine bakmak gerektiğini söyler. Yani kıyasın iktirânî ve istisnâî olmasında itibar ve ölçü neticedir. Şöyle ki, sonuç, bir öncülün parçası olarak gelmeyip, bir kısmı bir mukaddimede ve bazısı diğer bir mukaddimede gelirse iktirânîdir. Sonuç, kıyasta aynen veya nakîzen (karşıt hali) bir öncülün parçası olarak gelirse istisnâîdir.¹⁸

¹⁶ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 3; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 76.

¹⁷ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 3-4; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 34.

¹⁸ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 35, 114.

İktirânî kıyasta mükerrer cüz (orta terim) müfred (tek bir kelime) de olur, kazıyye (önerme) de olur.¹⁹ Meselâ,

Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
Eğer gündüz mevcut ise yer (dünya) aydınlıktır,
Eğer güneş doğmuş ise yer (dünya) aydınlıktır.

İstishâî kıyasta ise mükerrer cüz daima önerme olmalıdır. Çünkü tanımda geçen “iki mukaddimenin birinde yalnız zikredilsin” demek, yalnız mukaddime olsun demektir. Müfredler (tek kelimeler) ise tek başına mukaddime olmaz.²⁰

İktirânî (Kesin) Kıyaslar

Abdullah Efendi iktirânî kıyasta; gerek konu gerek yüklem olsun, sonucun konusunun içinde bulunduğu öncüle büyük önerme, sonucun yüklemine içinde bulunduğu öncüle küçük önerme adını verir. Diğer bir ifade ile matlûb ve sonucun konusu hangi öncülde bulunursa küçük önerme, matlûb ve sonucun yüklemi hangi öncülde bulunursa büyük önermedir.²¹

Mantıkçımız bu kıyasları iki kısma ayırmış ve şöyle açıklamıştır:²²

1) İki hamliyyeden²³ (yüklemliler önermeden) meydana gelen kıyaslar. Bunlara “iktirânî hamliyye” (yüklemliler kesin kıyas) adı verilir.

2) İki şartiyyeden²⁴ (şartlı önermeden) yahut biri şartiyye (şartlı önerme), biri hamliyye (yüklemliler önerme) olmak üzere karışık meydana gelen kıyaslar. Bunlara “iktirânî şarti” (şartlı kesin kıyas) adı verilir.

¹⁹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 4-5.

²⁰ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 5.

²¹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 4; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 36, 118.

²² Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 10; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 35.

²³ Hamliyye; mübtedâ ve haberden ve fiil ve fâilden meydana gelen önermelere denir. (Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 10; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38, 87).

Abdullah Efendi, biri şartlı, biri yüklemli olarak gelen şartlı iktirânî kıyaslarda; küçük önermenin şartlı, büyük önermenin yüklemli olması gerektiğini söyler.²⁵

Yüklemli İktirânî (Kesin) Kıyaslar

Yüklemli iktirânî (kesin) kıyaslar gerek İslam dünyasında ve gerekse batıda asıl üzerinde durulan kıyaslardır. Bu kıyaslar iktirânî kıyasların bir bölümüdür ve iki yüklemli önermeden meydana gelmektedir. Yüklemli önerme mübtedâ ve haberden,²⁶ fiil ile fâilden meydana gelen önermelere denir. Mübtedâyâ ve fâile konu, habere ve fiile ise yüklem denir.²⁷

Kıyas Şekilleri

İktirânî kıyaslar orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre şekillere ayrılır. Diğer bir ifade ile orta terimin öncüllerde konu veya yüklem olması kıyas şekillerini meydana getirir. Şöyle ki, orta terim, her iki öncülde konu, her iki öncülde yüklem veya öncüllerden birinde konu diğerinde yüklem olabilir. Bu durumda, bilindiği gibi orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre dört kıyas şekli meydana gelir. Bunlar da birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekil diye adlandırılır.

Orta terimin hem büyük hem küçük önermede zikredilmesinin gerekli²⁸ olduğunu söyleyen Abdullah Efendi'ye göre de iktirânî kıyasın dört şekli vardır.

Birinci şekil: Orta terim olan delîlin küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olmasıdır.

İkinci şekil: Orta terimi küçük önermede yüklem yapıp, neticenin konusunu konu ve büyük önermede de orta terimi yüklem yapıp, neticenin yüklemine kendine konu yapmaktır.

²⁴ Şartıyye; şart ve cezâ gerektiren kelimelerin şartı ile cevâbından meydana gelen önermelere denir. (Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 10; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38, 87.)

²⁵ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 10.

²⁶ Arapça'da isim cümlesi ve fiil cümlesi adı altında iki çeşit cümle vardır. İsimle başlayan cümleye isim cümlesi, fiille başlayan cümleye fiil cümlesi denir. İsim cümlesi iki isimden, fiil cümlesi ise fiil ile fâilden meydana gelir. İsim cümlesinde birinci isme kendisiyle cümle başladığı için mübtedâ, ikinci isme de mübtedâdan söz ettiği için haber denir.

²⁷ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 98.

²⁸ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 5.

Üçüncü şekil: Orta terim küçük ve büyük önermede konu yapıp küçük önermenin yüklemine neticenin yüklemi yapmaktır.

Dördüncü şekil: Orta terimi küçük önermede konu yapıp, neticenin konusunu kendine yüklem ve orta terim büyük önermede yüklem yapıp neticenin yüklemine kendine konu yapmaktır.

Şekillerin döndürülmesi

Abdullah Efendi "bir şekilden diğerine geçmek yalnızca yer değiştirmekten ibaret tir"²⁹ diyerek ifade ettiği şekillerin birbirine döndürülmesini, birici şeklin diğer şekillere dönüşümünü örnek göstererek şöyle açıklar:

"Birinci ve ikinci şeklin küçük önermeleri aynı olduğundan büyük önermesini aks, yani büyük önermenin konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak ikinci şekil; birinci ve üçüncü şeklin büyük önermeleri aynı olduğundan küçük önermesini aks ile yani küçük önermenin konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak üçüncü şekil; birinci ile dördüncü şekil arasında tam bir muhalefet bulunduğundan mukaddimelerini aks ile, yani hem büyük önermenin, hem de küçük önermenin konusunu yüklem, yüklemine konu yaparak dördüncü şekil olur".³⁰ Şöyle ki, birinci şekil, büyük önermesinin yer değiştirmesiyle ikinci şekle, küçük önermesinin yer değiştirmesiyle üçüncü şekle, öncüllerinin yer değiştirmesiyle dördüncü şekle dönüştürülür. Dördüncü şekil ise, büyük önermesinin yer değiştirmesiyle üçüncü şekle, küçük önermesinin yer değiştirmesiyle ikinci şekle, öncüllerin yer değiştirmesi ile ise birinci şekle dönüştürülür.³¹

Yüklemlî İktirânî (Kesin) Kıyasın Darb(Mod)ları

Yüklemlî iktirânî kıyaslar öncülleri olan önermelerin tümel-tikel ve olumlu-olumsuz olmasına göre darb(mod)lara ayrılır.³² Dört şekil kıyasın her birinin darb(mod)ları ve sonuç vermeleri için keyfiyet ve kemiyet yönünden bazı şartları vardır.

²⁹ Abdullah Efendi, a.g.e., s. 9.

³⁰ Abdullah Efendi, a.g.e., s. 9-10.

³¹ Abdullah Efendi, a.g.e., s. 10.

³² Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 110; Bingöl, Abdülkuddûs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 106; Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 152.

Birinci Şekil:

Birinci şekil kıyaslarda küçük önerme olumlu, büyük önerme tümel olmalıdır. Küçük önermesi olumsuz, büyük önermesi tikel olursa netice vermez.³³

Küçük önermenin olumlu olması nedeniyle sekiz darb, büyük önermenin tümel olması nedeniyle de dört darb düşer ve geriye muhtemel olan on altı darptan sadece dördü devamlı surette birinci şekle göre netice verici olarak kalır.³⁴

Birinci darb; öncüllerin her ikisi de tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tümel olumlu bir önermedir.

İkinci darb; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tümel olumsuz bir önermedir.

Üçüncü darb; küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumlu olan bir kıyastır. Sonuç tikel olumlu olan bir önermedir.

Dördüncü darb; küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan bir kıyastır. Sonuç tikel olumsuzdur.

İkinci Şekil:

İkinci şekilde büyük önerme tümel olumlu olmalı ve iki öncül farklı olmalıdır. Yani küçük önerme olumlu olur ise büyük önerme olumsuz, büyük önerme olumlu olur ise küçük önerme olumsuz olmalıdır. Diğer bir ifade ile iki öncülden biri olumsuz olmalıdır.³⁵

Büyük önermenin tümel olumlu olması nedeniyle sekiz darb, iki öncülün farklı olması nedeniyle dört darb sonuçsuz kalır ve ikinci şekilden muhtemel olan on altı çeşit darptan sadece dördü netice verici olarak kalır.³⁶

Birinci darb; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tümel olumsuz bir önermedir.

³³ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 14; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 131.

³⁴ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 14-15; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 131.

³⁵ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 15; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 131.

³⁶ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 15-16.

İkinci darb; küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç yine tümel olumsuz bir önermedir.

Üçüncü darb; küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Dördüncü darb; küçük önermesi tikel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Üçüncü Şekil:

Üçüncü şekilde küçük önerme olumlu olmalı ve iki öncülden biri tümel olmalıdır. İkisi tümel olsa da olur.³⁷

Küçük önermenin olumlu olması sekiz ihtimali, iki öncülden birinin tümel olması iki muhtemel darbu, neticesiz bırakır ve geriye devamlı surette netice veren altı darb kalır.³⁸

Birinci darb; öncüllerin her ikisi de tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

İkinci darb; büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Üçüncü darb; küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

Dördüncü darb; küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Beşinci darb; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumlu bir önermedir.

Altıncı darb; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

³⁷ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 16; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 131.

³⁸ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 16-17.

Dördüncü Şekil:

Dördüncü şekil kıyaslarda öncüllerin ikisi de olumlu olmalı ve küçük önerme tümel olmalıdır. Ayrıca öncüllerin biri olumlu ise diğeri olumsuz olmalı ve öncüllerden birisi de tümel olmalıdır. Öncüllerin ikisi tümel olsa da olur.³⁹

Öncüllerin ikisinin de olumlu olması ve küçük önermenin de tümel olması muhtemel on altı darbın iki darbu⁴⁰ hariç diğerk darbları çıkarır.

Birinci darb; iki tümel olumludan meydana gelen kıyastır. Sonuç, tikel olumlu bir önermedir.

İkinci darb; büyük önermesi tikel olumlu, küçük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç, tikel olumludur.

Öncüllerden biri olumlu ise diğ erinin olumsuz olması ve öncüllerden birinin de tümel olması altı darbu⁴¹ tekrar dâhil ederek netice veren darbları diğerk iki darbla birlikte sekize çıkarır.

Üçüncü darb; küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Dördüncü darb; büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Beşinci darb; büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu olan kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Altıncı darb; küçük önermesi tikel olumsuz, büyük önermesi tümel olumlu olun kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Yedinci darb; küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumsuz olun kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

Sekizinci darb; küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tikel olumlu olun kıyastır. Sonuç tikel olumsuz bir önermedir.

³⁹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 17; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 131.

⁴⁰ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 17.

⁴¹ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 17-18.

Abdullah Efendi dördüncü şekilde ilgili şöyle der: "... bu şeklin şartı diğer şekillerin şartına muhaliftir. Çünkü onların şartları hep muskit (düşürücü) ve muhriçtir (çıkarıcıdır). Hâlbuki bunun şartlarından biri düşürücü, diğeri dâhil edicidir".⁴²

Kıyas-ı Müteâref ve Kıyas-ı Gayr-ı Müteâref

İster yüklemli, ister şartlı olsun iktirânî kıyaslar orta terimin öncüllerde konu ve yüklem olarak bulunmasına veya konu ve yüklem olmayıp ikisinden biriyle ilgili şeylerden olmasına göre kıyaslar çeşitli kısımlara ayrılır.

İktirânî kıyaslarda orta terimin küçük önermede konu ve yüklem olarak bulunmasına "kıyas-ı müteâref" denir. Orta terim küçük önermede konu ve yüklem olmayıp o ikisinden biriyle ilgili şeylerden olmasına ise "kıyas-ı gayr-ı müteâref" denir.⁴³ Abdullah Efendi, "orta terimin hem büyük, hem küçük önermede zikredilmesi gerekli ise de devamlı (daima) konu ve yüklem olmayıp, bazen ya küçük önermede ya da büyük önermede kayd (manayı tamamlayan yan cümlecik) olarak gelebilir"⁴⁴ diyerek yüklemli veya şartlı olan iktirânî kıyası "müteâref, gayr-ı müteâref ve gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi" olmak üzere üç kısma ayırır.

Abdullah Efendi'ye göre, müteâref olarak tabir edilen dört şekilde, orta terim tamamen konu ve tamamen yüklem olarak gelir. Gayrı müteârefde ise, orta terim küçük önermede konu ya da yükleme kayd olarak, büyük önermede ise tamamen konu ya da yüklem olarak gelir. Gayrı müteârefinin gayrı müteârefinde ise, orta terim küçük önermede tamamen yüklem ya da konu olarak, büyük önermede konu ya da yükleme kayd olarak gelir.⁴⁵ Şöyle ki, orta terim küçük önermede kayd olur ise "gayrı müteâref", büyük önermede kayd olur ise "gayrı müteârefin gayrı müteârefi"dir.⁴⁶ Diğer bir ifade ile "kayd"⁴⁷ küçük önermede olur ise "gayrı müteâref", büyük önermede olur ise "gayrı müteârefin gayrı müteârefi"dir.

⁴² Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 18.

⁴³ Ahmet Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedât*, s. 72; Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 105.

⁴⁴ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 5.

⁴⁵ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 37.

⁴⁶ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 8.

⁴⁷ Kayd yerine bazen "müteallak" de tabir edilir. (Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 37.)

Mantıkımız orta terimin hem küçük önermede, hem büyük önermede kayd olarak gelmesini sadece aklın bir varsayımı olarak görür ve iktirânî kıyasın kısımları arasına dâhil etmez.⁴⁸

O'na göre iktirânî kıyasın bu bölümleri şunlardır:⁴⁹

1) Orta terim küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa birinci şeklin müteârefidir.

Her cisim müelleftir,

Her müellef sonradan yaratılmıştır,

Öyleyse her cisim sonradan yaratılmıştır.

2) Orta terim küçük önermede yüklem, büyük önermede tamamen konu olursa birinci şeklin gayrı müteârefidir.

Zeyd ilim sahibidir,

İlim güzeldir,

O halde Zeyd güzellik sahibidir.

3) Orta terim küçük önermede yüklem, büyük önermede konunun kaydı olursa gayrı müteârefinin gayrı müteârefidir.

Dünya bir leştir,

Onu (leşi) isteyenler köpeklerdir,

O halde dünyayı isteyenler köpeklerdir.

⁴⁸ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 5-7.

⁴⁹ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 5-7; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 37-38. Abdullah Efendi'nin sadece tanımını zikrettiği müteâref kıyaslarla ilgili örnekler Abdülkuddüs Bingöl'ün *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı* adlı eserinden alınmıştır. Ayrıca dördüncü şeklin gayrı müteârefine ait örnek de aynı eserden alınmıştır.

4) Orta terim küçük ve büyük önermede yüklem olursa ikinci şeklin müteârefidir.

Her cisim müelleftir,

Kadîm olan hiçbir şey müellef değildir,

Öyleyse hiçbir cisim kadîm değildir.

5) Orta terim küçük önermede yüklem kaydı, büyük önermede tamamen yüklem olursa ikinci şeklin gayrı müteârefidir.

Allah teâlanın kudreti imkânsıza (muhale) taalluk etmez,

Allah teâlanın ortağının olması imkânsızdır (muhaldir),

O halde Allah teâlanın kudreti ortağı olmasına taalluk etmez.

6) Orta terim küçük önermede tamamen yüklem, büyük önermede yüklem kaydı olursa ikinci şeklin gayrı müteârefinin gayrı müteârefidir.

Âlem deęişkendir,

Kadîm (ezelî) olan değişime uğramaz,

Âlemin halleri kadîm (ezelî) değildir.

İlim bir kuyudur,

Müzakere ise o kuyunun kovasıdır,

İlim müzakeredir.

7) Orta terim küçük ve büyük önermede tamamen konu olursa üçüncü şeklin müteârefidir.

Her müellef cisimdir,

Her müellef hâdistir,

Öyleyse bazı cisim hâdistir.

8) Orta terim küçük önermede konunun kaydı, büyük önermede konu olursa üçüncü şeklin gayrı müteârefidir.

İlimin varlığı zihindedir,
İlim zihin dışında bulunmaz,
Bazı zihinde var olanlar (varlıklar) dışarıda bulunmaz.

Muhammed Aleyhisselam peygamberdir,
Muhammed Aleyhisselam'ın mîrâcı haktır (doğrudur),
Bazı nebilerin (peygamberlerin) mîrâcı haktır (doğrudur).

9) Orta terim küçük önermede konu, büyük önermede konunun kaydı olursa üçüncü şeklin gayrı müteârefinin gayrı müteârefidir.

Arapça ilimler din ilimlerini öğrenmeye vesiledir,
Arapça ilimlerin temellerinin birisi de tasrîf (sarf)tir,
Tasrîf (sarf) din ilimlerine vesiledir.

10) Orta terim küçük önermede tamamen konu, büyük önermede tamamen yüklem olursa dördüncü şeklin müteârefidir.

Her müellef hâdistir,
Her cisim müelleftir,
Öyleyse bazı hâdis cisimdir.

11) Orta terim küçük önermede konunun kaydı, büyük önermede tamamen yüklem olursa dördüncü şeklin gayrı müteârefidir.

İnsanın kölesi hayvandır,
Her Anadolu'lu insandır,
Öyleyse bazı Anadolu'lunun kölesi hayvandır.

12) Orta terim küçük önermede tamamen konu, büyük önermede yüklem kaydı olursa dördüncü şeklin gayrı meteahrefinin gayrı müteârefidir.

(Ey Muhammed) Deki O Allah bir tektir,
Hiçbir şey O'na (bir tek Allah'a) denk değildir,
O halde tek olana hiçbir şey denk değildir.

Allah sameddir,
Bir ve samed olan Allah doğurmamıştır,
Bir (ve samed olan Allah) doğmamıştır ve doğurmamıştır.

Abdullah Efendi'ye göre mutlak iktirânî dört şekildir. Fakat müteâref, gayrı müteâref ve gayrı müteârefin gayrı müteârefi olması yönüyle iktirânî kıyaslar on iki kısma ulaşmıştır.⁵⁰ Zikir olunan bu kıyaslar iktirânî hamliyye için, yani iki yüklemlilerden önermeden meydana gelen kıyaslar için geçerlidir. İktirânî şartı olan, yani şartlı önermelerden meydana

⁵⁰ İktirânî kıyasın bu şekildeki bir ayırımı Ebherî'nin *Keşfu'l-Hakâik*'inde ve *İsâğûcî*'sinde, Urmevî'nin *Metâliu'l-Envâr*'ında, Kazvî'nin *er-Risâletü's-Şemsîyye*'sinde, et-Tahtânî'nin *Levâmiu'l-Esrâr*'ında ve *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*'sinde, Taftazânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık*'ında ve Fenârî'nin *Şerh-i İsâğûcî*'sinde yoktur. Gelenbevi ve Ahmet Cevdet ise bu kıyasları ikiye ayırarak sadece müteâref ve gayrı müteâref kıyaslardan bahsetmişlerdir. (Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, s. 105; Ahmet Cevdet, *Mî'yâr-ı Sedât*, s. 72).

na gelen kıyaslar devamlı müteâref, bir yüklemli ile bir şartlı önermeden meydana gelen kıyaslar ise devamlı gayrı müteâreftir.⁵¹

Şartlı İktirânî (Kesin) Kıyaslar

İktirânî kıyasların diğer bir bölümü olan şartlı iktirânî kıyaslar, ya iki şartlı önermeden yahut bir şartlı ile bir yüklemli önermeden meydana gelmektedir. Şartlı önerme ise bitişik şartlı ve ayırık şartlı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Şartlı kıyaslarda; eğer öncüllerin her ikisi de şartlı önerme olursa, konu yerine mukaddem, yüklem yerine tâlî tabir edilir. Eğer öncüllerin biri yüklemli diğeri şartlı önerme olursa, yüklemli kısımda mahkûmun aleyhe "konu", mahkûmun bihe "yüklem" denir. Şartlı kısımda; bitişik şartlı ise melzûma "mukaddem", lâzime "tâlî", ayırık şartlı ise her iki kısma "cüz" denir.⁵²

Şartlı iktirânî kıyas iki şartlı önermeden meydana geliyorsa devamlı müteâreftir ve dört şekilden de tertip edilir.⁵³ Meselâ,

Orta terim küçük önermede tâlî, büyük önermede mukaddem olursa birinci şekildir.

Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur,

Eğer gündüz mevcut ise yer aydınlıktır,

O halde güneş doğmuşsa yer aydınlıktır.

Şartlı iktirânî kıyas bir yüklemli ile bir şartlı önermeden meydana geliyorsa devamlı gayrı müteâref olup dört şekilden de tertip edilir.⁵⁴ Meselâ,

Orta terim küçük önermede tâlîye kayd, büyük önermede tamamen konu olursa birinci şekil olur.

⁵¹ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 10-12.

⁵² Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 37-38, 88, 98.

⁵³ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 11.

⁵⁴ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 11.

Eğer şu insan ise bu hayvandır,
Hayvan cisimdir,
Eğer şu insan ise cisimdir.

İstisnâî (Seçmeli) Kıyaslar

Abdullah Efendi'ye göre istisnâî kıyaslar iki yüklemli önerme (öncül)den meydana gelmez. Onlar bir yüklemli önerme ile bir şartlı önermeden veya nadir olarak da olsa iki şartlı önermeden meydana gelir.⁵⁵

a) Bir yüklemli önerme ile bir şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyas,
Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
Ancak güneş doğmuştur,
Öyleyse gündüz mevcuttur.

b) İki şartlı önermeden meydana gelen istisnâî kıyas,
Her ne zamanki güneş doğarsa gündüz mevcuttur,
Her ne zaman âlem ışıklı olursa yer aydınlıktır,
Ancak her ne zaman ki güneş doğarsa yer aydınlıktır.

Mantıkçımız “haddi evsat” (orta terim) tâbirini iktirânî kıyasa has kılar ve istisnâî kıyasta tekrar eden delîle “cüz-i mükerrer” adını verir.⁵⁶ “İstisnâî kıyasta cüz-i mükerrerin netice ile veya neticenin nakîzi (karşıt hali) ile beraber bulunduğu tarafa ‘mukaddime-i şartiyye’ (şartlı öncül), cüz-i mükerrerin yalnız bulunduğu tarafa ‘mukaddime-i istisnâîye’

⁵⁵ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 20; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 35-36.

⁵⁶ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 36.

(istisnâî öncül) denir".⁵⁷ Diğer bir ifadeyle "İstisnâî kıyasta neticenin aynı veya nakîzi delille birlikte zikr olunan mukaddimeye 'mukaddime-i şartiyye', yalnız delil olan mukaddimeye 'mukaddime-i istisnâîye' denir".⁵⁸

Abdullah Efendi istisnâî kıyasın öncüllerindeki önermeleri dikkate alarak, onları lüzûmiye (gerekli) ve ittifâkiye (rastlantılı) diye ikiye ayırır. Buna göre, neticenin meydana gelişi öncülden olur ise lüzûmiyedir, neticenin meydana gelişi öncülden olmuyor ise ittifâkiyedir.⁵⁹

"Eğer güneş doğarsa gündüz olur" önermesinde gündüzün olması güneşin doğmasına bağlıdır. Yani güneşin doğması gündüzün nedenidir. İkisi arasındaki gereklilikten dolayı lüzûmiye olmaktadır. Mantıkçımız, lüzûmiye'ye örnek olarak verdiği "Eğer seni yalanlıyorsa senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı" âyeti kerîmesini şöyle açıklar:⁶⁰

Seni yalanlıyorsa sen üzülme,

Senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı.

"Güneş doğarsa failer merfûdur" önermesinde ise, mukaddem ile tâlînin her ikisi de doğru olmakla birlikte "failin merfû"⁶¹ olması güneşin doğmasından meydana gelmemiştir.

Abdullah Efendi istisnâî kıyası şekil itibarı ile dörde ayırır. Fakat bunlara iktirânî kıyaslarda olduğu gibi "şekil" değil "tarîk" adını verir.⁶²

O'na göre istisnâî kıyasın netice vermesinin şartları ise şunlardır:⁶³

⁵⁷ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 20.

⁵⁸ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 36.

⁵⁹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 21.

⁶⁰ Bkz. Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 21.

⁶¹ Arapça'da cümle içinde fâil (özne) yerinde bulunan kelimeler merfûdur. Yani son harfinin harekesi zammedir.

⁶² Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 21; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38.

⁶³ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 21; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 46-47.

1) Öncüllerin ikisi yahut ikisinden birisi tümel olmalıdır. İki öncül birden tikel olursa neticesi devamlı doğru olmaz.

2) Şartlı öncül olumlu ve lüzûmiye (gerekli) olmalıdır.

3) İstisnâlı öncülün tümel olması zaman ve durumlar itibarıyladır.

İstisnâî (Seçmeli) Kıyasın Tarîkleri

Abdullah Efendi, zikrettiği şartlara sahip olarak netice veren istisnâî kıyasların dört tarîkini şöyle sıralıyor:

Birinci Tarîk:

Bir “kaziyye-i şartiyye-i muttasile-i lüzûmiye” (gerekli bitişik şartlı önerme) getirip neticenin aynını tâlî, delîl olan cüz-i mükerreri mukaddem yapıp, mukaddemin aynını istisnâ etmektir. Diğer bir ifadeyle neticeyi tâlî, delîli mukaddem yaparak bir şartlı önerme söyleyip, sonra delîl olan mukaddemin aynını istisnâ etmektir. Tâlinin aynı netice olur.⁶⁴

Mantıkçımız bu tarîki müteâref olup olmaması yönüyle dört kısma ayırır:⁶⁵

a) Şartlı öncülün mukaddemi önce, tâlîsi sonra ve istisnâî öncül daha sonra gelirse “müteâref”tir. Meselâ,

Da'vâ:

Lafzın delâleti ya mutâbîkî, ya tazammunî, ya da iltizâmî olur,

İstisnâî öncül mukaddem:

Çünkü delâlet ya insanın hayvana ve nâtika delâleti, ya bunlardan birine delâleti ya da ilme delâleti gibidir,

⁶⁴ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 20; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38.

⁶⁵ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 23-24.

Şartlı öncül tâlî:

Eğer delâlet, insanın hayvan ve nâtika delâleti gibi olursa mutâbıkî,

Eğer delâlet, bunlardan birine delâleti gibi olursa tazammunî,

Eğer delâlet, ilme kabiliyetli olmaya delâlet gibi ise iltizâmiyedir,

Sonuç:

Lafzın delâleti ya mutâbıkî, ya tazammunî, ya da iltizâmi olur (da'vânın aynısidir).

b) Yalnız istisnâîye önce gelir ise “gayrı müteâref”tir. ‘Lâkin’ kelimesi bu nedenle terk edilir. Meselâ,

Allah vardır,

Çünkü âlem vardır,

Mademki âlem vardır, o halde Allah vardır.

c) Yalnız tâlî önce gelir ise yine “bir yönden gayrı müteâref”tir. Meselâ,

Allah tevfik sahibidir,

Allah tevfik sahibi olunca Allah övülmüş oldu.

d) Hem tâlî hem istisnâî önce gelir ise “iki yönden gayrı müteâref”tir.

Allah tevfik sahibi olunca övülmüş oldu,

Allah tevfik sahibidir.

Şartlı önermelerde tâlî lâzım, mukaddem melzûm olur. Mukaddem tâlîye ya eşit yahut ondan daha husûsî olur. Eşit olduğunda mukaddem ve tâlînin hangisi istisnâ olursa diğeri netice olur. Daha husûsî olduğunda ise “ne zaman hass mevcut olursa eamm da mevcut olur” (ne zaman özel varsa genel de vardır) kaidesine göre özeli istisnâ geneli

netice verir. Ancak daha genel olanın istisnâ edilmesi daha özel olanı netice vermez. Çünkü “ne zaman eamm varsa hass da vardır” (ne zaman genel varsa özel de vardır) önermesi geçersizdir. Böyle olunca; -bu birinci tarîkin tersi ki- tâlînin aynını istisnâ mukaddemi netice vermez.⁶⁶

İkinci Tarîk:

Davanın nakîzini (karşit hali) mukaddem ve delîli (cüz-i mükerreri) tâlî yaparak bir şartlı önerme getirilir. Sonra, tâlînin karşit halini istisnâ, mukaddemin karşit halini netice verir.⁶⁷

Abdullah Efendi'ye göre ikinci tarîkin “meşhûr” ve “gayrı meşhûr” olmak üzere iki kısmı vardır.

1) Meşhûr: Bir şart ve cezâ edatı⁶⁸ getirip neticenin karşitını mukaddem, delîli (cüz-i mükerrer) tâlî yapıp, tâlînin karşit halini istisnâ etmektir. Mukaddemin karşit hali netice olur. Zira neticenin karşit hali mukaddem olmuştu. Bu tarîk günlük konuşmalarda pek çoktur.⁶⁹

Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, o ikisinin düzeni bozulurdu,

Fakat o ikisinin düzeni bozulmadı,

Öyleyse İlah müteaddid (çok) değildir.

Mantıkçımıza göre bu meşhûr tarîkin bir müteârefi, üç tane de gayrı müteârefi vardır. Bunlar birinci tarîkte olduğu gibidir.⁷⁰

2) Gayrı meşhûr: Bir şart ve cezâ edatı getirip neticenin karşit halini tâlî, delîli (cüz-i mükerreri) mukaddem yapıp, mukaddemin karşit halini istisnâ etmektir. Bu durumda tâlînin karşit halini netice verir. Çünkü neticenin karşit hali tâlî olmuştu. Bu gayrı meşhûr,

⁶⁶ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 26-27. Şartlı kıyasların geçersiz formu için bkz. Emiroğlu, *a.g.e.*,s. 169-170.

⁶⁷ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38.

⁶⁸ Arapça'da şart edatlarından sonra gelen ilk fiil şart, ikincisi cezâ veya cevâb adını alır. İkinci fiilin meydana gelebilmesi birinci hükmün meydana gelebilmesine bağlıdır.

⁶⁹ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 27-28.

⁷⁰ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 28.

lâzım müsâvîlerde (eşit gereklilik) bulunur. Zira eşitlik bulunduğu için mukaddemin nefyedilmesi tâlînin nefyedilmesini gerektirir.⁷¹ Meselâ,

“Allah insanların bazısını bazısı ile def etmeseydi arz da fesat çıkardı”, yine,
Eğer bu insan olsaydı nâlık olurdu,
Ancak insandır, gibi.

Ancak “Bu insan olsaydı hayvan olurdu” şeklinde söylemek geçerli değildir. Çünkü daha husûsî (özel) olanın nefyedilmesi daha umûmî (genel) olanın nefyedilmesini gerektirmez.⁷²

Mantıkçımıza göre bu gayrı meşhûrun bir müteârefi, üç tane de gayrı müteârefi vardır.⁷³

Bize hidâyet veren Allah'a hamdolsun,
Eğer O bize hidâyet vermeseydi biz hidâyete eremezdik,
Allah'a hamdolsun ki bize bu hidâyeti vermiştir.

Bu ayette “bize hidâyet verdi” istisnâî öncül, “Allah hidâyet vermeseydi biz bu hidâyete eremezdik” şartlı öncüdür. Şartlı öncülde tâlî önce gelmiştir. Bu öncüller ikinci tarîkin gayrı meşhûrunun ikinci cihetinin gayrı müteârefinden sonuç verir.

Abdullah Efendi'ye göre istisnâî kıyasın üçüncü ve dördüncü tarîkinde kullanılan şartlı önerme münfasile (ayrık şartlı) olmalıdır.⁷⁴ Bu ayrık şartlı önerme de, inâdiye (gerekli) ve ittifâkiye (raslantılı) olmak üzere iki kısma ayrılır.⁷⁵

⁷¹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 28; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 39.

⁷² Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 28.

⁷³ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 29; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 44.

⁷⁴ Münfasile (ayrık şartlı), Arapça “ev” (veya) veya “immâ” (ancak) kelimelerinin dâhil olduğu önermelerdir. (Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 29; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38).

⁷⁵ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 30.

1) İnâdiye (gerekli): Eğer o önermede birinin diğerini nefyetmesiyle (olumsuz kılması) ile hükmolunursa inâdiyedir.

2) İttifâkiye (raslantılı): Eğer o önermede sırf bir rastlantıya dayanarak hükmolunursa ittifâkiyedir.

Mantıkçımıza göre ayrık şartlı önermenin ittifâkiyesi muteber değildir. Makbul olan inâdiyedir. İnâdiye de üç kısma ayrılır:⁷⁶

a) Hakîkiye: Eğer münfasilede (ayrık şartlıda) zikredilen cüzlerin aynıları arasında mübâyenet (aykırılık) ve nakîzleri (karşit halleri) arasında mübâyenet olursa, diğer bir ifade ile hem cem'inde, hem hulvünde inâd (inkâr etme) ile hükmolunursa "hakîkiye" olur.

b) Mâniatu'l-Cem: Eğer münfasilede (ayrık şartlıda) zikredilen kısımların aynıları birbirine mübâyin (ayrı, zıt) olup nakîzleri (karşit halleri) mübâyin olmasa, yani cem'inde inâd (inkâr etme) olursa "maniatu'l-cem" olur.

c) Mâniatu'l-Hulûv: Eğer münfasilede (ayrık şartlıda) zikredilen kısımların nakîzleri (karşit halleri) birbirine mübâyin (ayrı, zıt) olup aynıları mübâyin olmasa, yani hulvünde inâd (inkâr etme) olursa "maniatu'l-hulûv" olur.

Meselâ,

Belirli bir sayının çift olması tek olmasına mübâyindir. Yine o sayının çift olması tek olmamasına mübâyindir.

Ancak muayyen bir şeyin taş olması ağaç olmasına mübâyindir. Fakat taş olması ağaç olmamasına mübâyin değildir. Zira taşın olmamasıyla ağacın olmaması insan ve kitaba itlak olunur.

Yine, Zeyd'in denizde olmamasıyla boğulması mübâyindir. Zira bir de hasf (yere batma) vardır. Boğulma denize ve suya batmaya denir. Ancak denizde olmasıyla boğulmaması gerçekleşip cem olur (birleşir).

⁷⁶ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 30; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 88-89.

Üçüncü Tarık:

Bir “kaziyye-i şartiyye-i münfasile” (ayrık şartlı önerme) getirip o münfasilede (ayrık şartlı) davanın karşıt halini bir cüz, delili bir cüz yapmaktır. İki cüz'den birinin aynını istisnâ diğèrinin karşıt halini netice verir.⁷⁷ Meselâ,

Da'vâ: Şu şey taş değildir,
Şu şey ya taştır, ya ağaçtır,
Ancak ağaçtır,
Sonuç: O halde taş değildir.

Da'vâ: “Vurdu” fiildir,
Çünkü ya fiil değildir, ya isim değildir,
Ancak isim değildir,
Sonuç: “Vurdu” fiildir,

Da'vâ: “Vurdu” isim değildir,
Çünkü ya isimdir, ya fiildir,
Ancak fiildir,
Sonuç: “Vurdu” isim değildir,

Da'vâ: Bu lafız müellef değildir,
Çünkü ya müfreddir, ya müelleftir,
Ancak o müfreddir,
Sonuç: Bu müellef değildir.

⁷⁷ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akise*, s. 30; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38, 77.

Dördüncü Tarık:

Bir kazıyye-i münfasile (ayrık şartlı önerme) getirip, o önermede davanın aynısını bir cüz, delîli bir cüz yapmaktır. İki cüz'den birinin nakîzini istisnâ diğere cüz'ün aynısını netice verir⁷⁸. Meselâ,

Da'vâ: Şu şey taş değildir,
Şu şey ya taş değildir, ya ağaç değildir,
Ancak ağaçtır,
Sonuç: O halde taş değildir.

Da'vâ: "Vurdu" isim değildir,
Çünkü ya isim değildir, ya fiil değildir,
Ancak fiildir,
Sonuç: "Vurdu" isim değildir.

Da'vâ: "Vurdu" fiildir,
Çünkü ya fiildir, ya isimdir,
Ancak isim değildir,
Sonuç: "Vurdu" fiildir,

Da'vâ: Bu lafız müfreddir,
Çünkü ya müfreddir, ya müelleftir,
Ancak müellef değildir,
Sonuç: Bu lafız müfreddir.

⁷⁸ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 31; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 38-39, 77.

Mantıkçımıza göre bu tarifler iki kısımdan oluşan ayrık şartlı kapsıyor görünüyorsa da aslında daha fazla kısımdan oluşan ayrık şartlıyı da kapsar.⁷⁹ Meselâ,

“Fiil ya sahihtir, ya mîsaldır, ya ecveftir...” gibi yedi şıklı münfasilede ikisi delil sayılıp,

“Ancak bu fiil ya sahihtir, ya da mîsaldır”, dese beş netice olup,

“Ya ecvef değildir, ya nakıs değildir.” denir.

Üçü delil sayılsa dördü netice olur.

Abdullah Efendi'ye göre ilk iki tarîkin (birinci ile ikinci tarîkin) gayrı müteârefleri vardır. Son iki tarîkin (üçüncü ile dördüncü tarîkin) gayrı müteârefi yoktur. Dört tarîkte, tekrar ettiği müddetçe istisnâ olunan delildir. Netice davanın aynıdır. Eğer munfasile (ayrık şartlı) iki cüzden fazla olursa yine durum aynıdır.⁸⁰

Mantıkçımıza göre göre bahsi geçen iktirânî kıyasın dört şeklinden ve istisnâî kıyasın dört tarîkinden başka kıyas şekli yoktur. Hepsi buna râci (döndürülür) ve bazıları da bunlardan mürekkep (türemiş) tir.⁸¹

Basit ve Mürekkep Kıyaslar

Abdullah Efendi kıyasları, diğer mantıkçılar gibi, ihtiva ettikleri önermelerin sayısına göre ikiye ayırır. “İki önermeden meydana gelen kıyasa ‘basit’, daha çok önermeden meydana gelen kıyasa ‘mürekkep’” der. Diğer bir ifadeyle “iki öncül söylenip netice yerine geldiğinde istenilen sonuç bulunursa ‘basit’, bulunmazsa ‘mürekkep’”tir.⁸²

Basit Kıyaslar

Mantıkçımız basit kıyasları “basit-i mahz” ve “basit maa'l-ispat” olmak üzere ikiye ayırır. Netice kısmında matlûb bulunup mukaddimelerin birisi hiç ispat olunmaz ise “basit-i mahz”, ispat olunursa “basit maa'l-ispat”tır.⁸³

⁷⁹ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 31.

⁸⁰ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 31-32; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 39-40.

⁸¹ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 40.

⁸² Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 32, 38; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 52, 59.

⁸³ Abdullah Efendi, *Tertîbi'l-Akîse*, s. 34.

'Basit maa'l-ispat' ile 'mürekkep' arasında telâzüm vardır. Yani biri diğerini gerektirir. Bir yerde basit tertip edilip mukaddimesi ispat olunursa o yerde mürekkep tertip olunur. Aksi de böyledir. Yani nerede "mürekkep kıyas" yapılırsa orada "basit kıyas" vardır.⁸⁴

Mürekkep Kıyaslar

Mantıkçımıza göre mürekkep kıyaslar, ya sadece iktirânî, ya sadece istisnâî, ya da bazısı iktirânî bazısı istisnâî olabilir. Bu durumda, birincisi müteâref, geri kalanlar gayrı müteâref, yahut hepsi gayrı müteâref olur. Zira hepsi müteâref olarak istisnâîden mürekkep olmaz.⁸⁵

Mürekkep kıyasta ilk yapılan kıyasın neticesi matlûb (istenilen netice) değildir. Çıkan sonuç bir mukaddime (öncül) farz olunarak (sayılarak) bir mukaddime daha eklenir. İstenilen sonuca ulaşırsa kıyas tamamdır. Aksi takdirde, matlûb hâsıl olana (elde edilmeye) kadar çıkan neticeler diğer bir kıyasın mukaddimesi sayılarak bir daha ekleme yapılır. Böylece matlûb çıkıncaya kadar devam edilir.⁸⁶

Abdullah Efendi'ye göre küçük ve büyük önerme iki ve ikiden fazla önermeden, gerekse bir önermeden olsun fark etmez, yani küçük ve büyük önermenin birden çok önerme olması ile kıyas mürekkep olmaz.⁸⁷

Mürekkep kıyasta, ilk yapılan kıyastan sonra ortaya çıkan neticenin matlûb olmadığı durum şöyle olur:⁸⁸

1) Çıkan netice yüklemli önerme ise;

a) İktirânî kıyastan yapıldığında, çıkan netice küçük önerme sayılıp kendine bir büyük önerme eklenir. Bazen çıkan netice büyük önerme sayılıp kendine küçük önerme eklenir. Ancak bu nadirdir.

b) İstisnâî kıyastan yapıldığında, bir şartlı öncül getirilir. İstisnâî kıyasın gayrı müteârefinden olur.

⁸⁴ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 34; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 51, 56, 75-76.

⁸⁵ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 35-36; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 53-59.

⁸⁶ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 32; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 52, 59.

⁸⁷ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 52.

⁸⁸ Bkz. Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 33; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 52.

2) Çıkan netice şartlı önerme ise;

a) İktirânî kıyastan yapıldığında, bir büyük önerme getirilir. Şartlı iktirânî kıyas olur.

b) İstisnâî kıyastan yapıldığında, ya bir 'râfia', ya bir 'vâzıa' getirilir,⁸⁹ istisnâî kıyasın müteârefinden olur.

Mantıkçımıza göre mürekkep kıyas her ne kadar aklî iki kıyastan meydana geliyor ise de, sadece bir matlûb için düzenlendiğinden bir kıyas sayılır. Netice matlûbdan daha geneldir. Zira mürekkepten çıkan neticeye hem netice, hem matlûb denir. Aralarda yapılan kıyaslardan hâsıl olana ise netice denir, matlûb denmez. Ayrıca mürekkep kıyaslarda kaç tane kıyas varsa o kadar netice vardır. Ancak matlûb sadece bir tanedir ve dava matlûba eşittir.⁹⁰

Abdullah Efendi, "mürekkep kıyasların arasında bulunan neticeler eğer telaffuz olunursa 'mevsûl'un-netâic', aksi takdirde, yani kısaltmak için neticeler açıkça zikredilmemiş ise 'mefsûl'un-netâic' olur" der.⁹¹ Diğer bir ifade ile birden fazla kıyastan meydana gelen mürekkep kıyaslarda, daha sonraki kıyasın öncülü olacak olan netice zikredilirse "mevsûl'un-netâic", eğer ardarda gelen bu kıyasların sonuçları ortadan kaldırılırsa "mefsûl'un-netâic" olur.

Mantıkçımız mürekkep kıyasın diğer bir kısmı olan "kıyas-ı müstakîm" ve "kıyas-ı hulfî"yi şöyle açıklar:⁹²

a) Mürekkep kıyasın meydana geldiği kıyaslardan biri ya da daha fazlası şartlı iktirânî olup, diğer kıyas istisnâî kıyasın birinci tarikinin müteârefi olursa buna "kıyas-ı müstakîm" (müstakîm kıyas) denir. Meselâ,

Eğer güneş doğarsa gündüz mevcuttur,

Eğer gündüz mevcutsa yer aydınlıktır,

Ancak güneş doğmuştur.

⁸⁹ İstisnâî öncül şartlı öncülün bir cüz'ünü ispat ettiğinde "vâzıa", şartlı öncülün bir cüz'ünü olumsuz kıldığında "râfia" denir.

⁹⁰ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 33-34; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 75.

⁹¹ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 34.

⁹² Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, 36; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 59-60.

b) Mürekkep kıyasın meydana geldiği kıyasların bir veya daha fazlası şartlı iktirânî olup, diğerleri gibi istisnâî kıyasın ikinci tarîkinin meşhûr kısmı olursa buna “kıyas-ı hulfî” (hulfî kıyas) denir. Meselâ,

Eğer güneş doğmamış olursa gece olur,

Eğer gece olursa âlem karanlık olur.

Eğer güneş doğmamış olursa âlem karanlık olur.

Mantıkçımıza göre kıyas-ı hulfînin alâmeti; matlûbun karşıt hali ilk kıyasın küçük önermesinde mukaddem olmasıdır. Kıyas-ı müstakîmin alâmeti ise; matlûbun aynı, devamlı surette son kıyasın büyük önermesinde tâlî olmasıdır. Buna göre eğer ibârede matlûb yoksa kıyas-ı müstakîmde son kıyasın büyük önermesinin tâlisi matlûb, kıyas-ı hulfîde ise ilk mukaddemin karşıtı matlûb olur. Matlûbun aynı son kıyasın büyük önermesinde tâlî olur ve karşıt hali küçük önermede mukaddem olur.⁹³

Abdullah Efendi'ye göre müstakîm kıyas ile istisnâî kıyasın gayrı müteâreflerinin mürekkebi arasında telâzüm (gereklilik) vardır. Birinin tertip edildiği yerde diğeri de tertip edilir. “Kıyas-ı müstakîmde (müstakîm kıyas) şartlıya (şartlı önerme) ile başlanıp hamliyye (yüklemlî önerme) ile bitirilir. Yüklemli den kastedilen mukaddime-i istisnâîyedir (istisnâî öncül). İstisnâî kıyasın gayrı müteâreflerinin mürekkebinde yüklemlî ile başlanıp şartlıya ile bitirilir”.⁹⁴

Kıyas-ı Müsâvât (Eşitlik Kıyası)

“Eşitlik kıyası”, yabancı bir öncül vasıtasıyla bir hüküm ispat etmektir. Eşitlik kıyası birinci şeklin gayrı müteârefi gibidir. Ancak bunun küçük ve büyük önermesinin yüklem-leri aynıdır. Bu kıyasa eşitlik kıyası denmesi bazı maddelerinde “müsâvin” (eşittir) lafzının kullanılmasından dolayıdır. Eşitlik kıyası “mürekkep” olarak, ya da “basit maa'l-ıspat” olarak tertip olunur.⁹⁵

⁹³ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 37.

⁹⁴ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 38.

⁹⁵ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 40; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 66-67, 70.

“Mürekkep” olarak;
Mû'reb ismin bir kısmıdır,
İsim kelimenin kısmının bir kısmıdır,
Mû'reb kelimenin bir kısmının kısmıdır.

“Basit maa'l ispat” olarak;
Mû'reb ismin kısmıdır,
İsmin kısmı kelimenin de kısmıdır, gibi.

Büyük önerme nazarı olduğundan şöyle ispat edilir:⁹⁶
Çünkü isim kelimenin kısmıdır,
Kelimenin kısmının kısmı, kelimenin de kısmıdır,
İsmin kısmı, kelimenin de kısmıdır.

Eşitlik kıyası “basit-i mahz” (sıf basit) olarak tertip olunmaz. “Basit-i mahz” olarak yapılırsa bu bir müsâmahadır (töleranslı bir davranıştır).⁹⁷ Meselâ,

İnsan beşere müsâvîdir,
Beşer nâtıka müsâvîdir,
İnsan nâtıka müsâvîdir, gibi.

Eşitlik kıyası ‘mürekkep’ olursa; birincisi gayrı müteâref, ikincisi müteâref olup büyük önermesi “mukaddime-i ecnebiye-i külliye”den bir fert olur. Eşitlik kıyası “basit maa'l ispat” olarak tertip olunursa; birincisi müteâref, büyük önermesini ispat eden gayrı

⁹⁶ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 40.

⁹⁷ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 40;

müteârefin gayrı müteârefi olup büyük önermesi de aynı şekilde "mukaddime-i ecnebiye"den bir fert olur. Bu yabancı öncül doğru ise kıyas da doğru olur. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi yabancı öncül yanlış ise kıyas da yanlış olur.⁹⁸ Meselâ,

Bir ikinin yarısıdır,
İki dördün yarısıdır,
Dördün yarısının yarısı dördün yarısıdır, gibi.

Mantıkçımıza göre aslında gerçek neticeye bakıldığı zaman hiç yanlış kıyas-ı müsâvât olmaz. Hepsî doğrudur.⁹⁹ Meselâ yukarıda verilen ve yanlış olan şu kıyasta,

Bir ikinin yarısıdır,
İki dördün yarısıdır,
Doğru netice, "Bir, dördün yarısının yarısıdır" olur.

Bu "eşitlik kıyası" birinci şeklin birinci darbindan olur. Diğer şekillerden ve istisnâî kıyastan olmaz. Orta terim bir olduğu zaman kıyas iki, iki olduğu zaman kıyas dört, üç olduğu zaman kıyasın altı olması gerekir. Bu durum eşitlik kıyasına mahsustur. Çünkü orta terim bir olduğu zaman birinci kıyasın orta terimi o olur. İkinci kıyasın orta terimi "mukaddime-i ecnebiye"den bir fert olur. Böylece devam eder gider. Meselâ, "Zâtînin lafza kısım olması" iddia olunursa orta terim iki, kıyas dört olur.¹⁰⁰ Şöyle ki,

Zâtî, lafzın kısmıdır,
Çünkü zâtî, küllînin kısmıdır,
Küllî, müfredin kısmıdır,
Sonuç: Zâtî, müfredin kısmının kısmıdır.

⁹⁸ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 41; *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 71.

⁹⁹ Abdullah Efendi, *Zübdetü'l-Hâşiye*, s. 66.

¹⁰⁰ Abdullah Efendi, *Tertibi'l-Akîse*, s. 42-43.

Müfredin kısmının kısmı, müfredin kısmıdır,
Sonuç: Zâtî, müfredin kısmıdır.

Müfred, lafzın kısmıdır,
Lafzın kısmının kısmı, lafzın kısmıdır,
Sonuç: Zâtî, lafzın kısmıdır.

“Basit maa'l ispat” olarak yapılırsa yine dörde ulaşır. Şöyle ki,
Küllînin kısmı müfredin kısmıdır,
Çünkü küllî müfredin kısmıdır,
Müfredin kısmının kısmı, müfredin kısmıdır,
Sonuç: Küllînin kısmı müfredin kısmıdır.

Fiilî ve İsmî Kıyas

Abdullah Efendi öncüllerin yapısına göre, yani kıyası meydana getiren öncüllerin fiil ve isim cümlesi olmasına göre kıyasları iki kısma ayırmıştır. Buna göre, mukaddimelerin ikisi veya birisi fi'liyye (fiil cümlesi) olursa buna “kıyas-ı fi'lî” (fiilî kıyas), mukaddimelerin ikisi de ismiye (isim cümlesi) olursa buna da “kıyas-ı ismî” (ismî kıyas) denir.¹⁰¹

Mukaddimelerin ikisi de fi'liyye olursa;
Allah mü'minlere bir rasül göndermekle lütufta bulunmuştur,
Rasül gönderen (Allah) mü'minlere lütufta bulunmuştur.

¹⁰¹ Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 43.

Mukaddimelerin birisi fi'liye olursa;
Tevfik sahibine hamd ettiğimiz için Allah'a hamd ederiz,
Tevfik sahibi ancak Allah'tır, gibi.

Fi'li kıyaslarda şayet delîle (yani kıyasa) Arapça "iz" veya "haysü" kelimesiyle başlanırsa fiiller yüklem, fâiller konu kabul edilir.¹⁰²

Abdullah Efendi'nin bu taksimine Ebherî'nin *Keşfu'l-Hakâik*'inde ve *İsâğûcî*'sinde, Urmevî'nin, *Metâliu'l-Envâr*'ında, Kazvînî'nin, *er-Risâletü's-Şemsîyye*'sinde et-Tahtânî'nin *Levâmiu'l-Esrâr*'ında ve *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*'sinde, Taftazânî'nin, *Tehzîbu'l-Mantık*'ında ve Fenârî'nin *Şerh-i İsâğûcî*'sinde, Gelenbevi'nin *Kıyâs Risâlesi*'nde ve Ahmet Cevdet'in *Mi'yâr-ı Sedâf*'ında rastlamıyoruz.

Abdullah Efendi'nin bu taksimine Ebherî'nin *Keşfu'l-Hakâik*'inde ve *İsâğûcî*'sinde, Urmevî'nin *Metâliu'l-Envâr*'ında, Kazvînî'nin *er-Risâletü's-Şemsîyye*'sinde, et-Tahtânî'nin *Levâmiu'l-Esrâr*'ında ve *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*'sinde, Taftazânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık*'ında ve Fenârî'nin *Şerh-i İsâğûcî*'sinde, Gelenbevi'nin *Kıyâs Risâlesi*'nde ve Ahmet Cevdet'in *Mi'yâr-ı Sedâf*'ında rastlamıyoruz.

¹⁰² Abdullah Efendi, *a.g.e.*, s. 43.

Sonuç

Abdullah Efendi, “*Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi'l-Akîse*” ve “*Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedîde*” adlı eserlerinde kıyası ele almış ve söz konusu bu iki eserde kıyas konusunu işlerken hemen hemen daha önceki İslâm mantıkçılarının takip ettiği sıralamayı takip etmiştir.

Müellifimiz daha önceki İslâm mantıkçılarına benzer bir tarifile kıyası tanımlamıştır. O, kıyas konusunu işlerken kıyasın maddi parçaları olan önerme çeşitlerine de dikkat çekmiştir. Çünkü önermeler olmadan kıyas oluşturulamaz.

Kıyasları, içerisinde bulundurduğu (ihtiva ettikleri) önermelerin sayısına göre “basit kıyaslar” ve “bileşik kıyaslar (mürekkep)” diye ikiye ayırmış, önermelerin çeşitlerine göre de iktirânî (kesin) ve istisnâî (seçmeli) kıyaslar diye bir sınıflama daha yapmıştır.

Mantıkçımız yüklemli kıyas şekillerinin her birinin netice (sonuç) vermesi için gerekli şartlara işaret eder. Aristoteles’in söz konusu etmediği, yüklemli (kesin) kıyasın dördüncü şekline de değinir. Birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört, üçüncü şekilden altı ve dördüncü şekilden sekiz olmak üzere yüklemli kıyasları toplam yirmi iki darb (mod) olarak sayar. Kıyas şekillerini incelerken, önce bu şartlarla birlikte her bir şeklin netice vermeyen darblarını, sonra da devamlı olarak netice veren darblarını sıralar.

Abdullah Efendi iktirânî kıyasları müteâref, gayrı müteâref ve gayrı müteârefin gayrı müteârefi olmak üzere üçe ayırıp dört şekilden toplam on iki kısımda ele alır ve bunları örneklerle izah eder.

İncelemeye konu yaptığımız mantıkçımız istisnâî kıyasları şekil itibarı ile dörde ayırır, ancak bunlara iktirânî kıyaslarda olduğu gibi şekil demeyip ‘tarîk’ adını verir. İstisnai kıyasların netice vermesi için gereken şartları sıralayarak bu kıyasları tafsilatlı şekilde inceler. O, istisnâî kıyasın birinci tarîkinin müteâref ve gayrı müteâref olması yönüyle dört kısmından bahseder. İkinci tarîki ise meşhûr ve gayrı meşhûr diye ayırarak inceler ki bu ayırma diğer mantık kitaplarında rastlanmamaktadır.

Kaynakça

Abdullah Efendi, “*Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi-l Akîse*”, Milli Kütüphane İbn Sînâ Salonu, Yz. A. 4074, h. 1317.

Abdullah Efendi, “*Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedîde*”, h. 1290.

Ahmet Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedât*, İstanbul h. 1293.

Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, Çev: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996.

Aristoteles, *Organon V, Topikler*, Çev: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996.

Aynî, M. Ali, “*Türk Mantıkçıları*”, Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Y.3, S. 10, 1928.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin, C.1*, İstanbul 1951.

Bingöl, Abdülkuddûs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri, C. 1*, İstanbul h. 1333.

Ebherî, Esîrüddin Mufaddal b. Ömer, *İsâğûcî*, Vezirhânî Matbaası, İstanbul h. 1287.

Ebherî, Esîrüddin Mufaddal b. Ömer, *Keşfu'l-Hakâik fi Tahrîri'd-Dekâik*, Tenkidli Metin ve İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.

el-Muzaffer, Muhammed Rıza, *el-Mantık, C. II*, Beyrut 1980.

Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.

Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara 2004.

Eralp, H. Vehbi, “Leibniz'in Kıyas Teorisi”, *Felsefe Arkivi, C. II. S. 2*, İstanbul 1947, ss. 65-75.

et-Tahtânî, Kutbuddin Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerhi Metalîu'l-Envâr*, İstanbul h. 1277.

et-Tahtânî, Kutbuddin Râzî, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fi Şerhi Risâleti's-Şemsiyye*, Kum tarihsiz.

Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Şerh-i İsâğûcî*, Matbaati Osmaniye h. 1309.

Gelenbevî, İsmail, *eş-Şerh alâ İsbâğûcî*, Matbaati Sultaniye h. 1283.

Gelenbevî, İsmail, *Kıyâs Risâlesi*, İstanbul h. 1297.

Kazvînî, Necmuddin Ali b. Ömer el-Kâtibî, *er-Risâletü's-Şemsîyye fi'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, Kum tarihsiz.

Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müelefin*, C. 6, C. 6, h. 1378, m. 1958.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991.

Ross, W. David, *Aristoteles*, çev., Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu, İstanbul 2002.

Taftazânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer, *Tehzibu'l-Mantık*, (Tecdîdü İlmî'l-Mantık içinde), Kahire tarihsiz.

Urmevî, Ebu's-Senâ Siracuddin Mahmud b. Ebî Bekr, *Metâliu'l-Envâr*, İstanbul h. 1277.

Approach to Syllogism of Abdullah Efendi of Kilis (d.1885)

Citation / ©İmamoğlugil. H. (2011). Approach to Syllogism of Abdullah Efendi of Kilis (d.1885), *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 11 (2), 111-148.

Abstract- *In this article, we examined how approached to the subject of syllogism within scope of his works entitled “Kitâbu'l-Mantık fi Tertîbi'l-Akise” and “Zubdetu'l-Hâşiyeti'l-Cedîde”. Abdullah Efendi defined syllogism as Muslim logicians did it. He, attaches enormous importance to establishing the prof through syllogism which consists of two propositions or premises and one conclusion. He investigates categorical syllogism (attributive and conditional), hypothetical syllogism, simple and compound syllogism. Abdullah Efendi noted that categorical syllogism had to have same special conditions in terms of quality and puantity for giving conclusions of each figure of the categorical syllogism, and exemplid the moods giving conclusion in every figure.*

Key words- *Syllogism, categorical syllogism, hypothetical syllogism, figures of syllogism, rules of figure, moods of figure, simple syloogism, compound syllogism*